

فصل ششم

حوزه رودهای فرات و دجله

اختلافات بین‌المللی بر سر آب‌های مشترک تقریباً در همه جای کره زمین دیده می‌شود (جدول ۱-۴) اما شدت و ضعف این امر در نقاط مختلف فرق می‌کند. با توجه به میزان این اختلافات می‌توان حوزه‌هایی را که با بحران آب مواجه هستند به دو دسته بالقوه و بالفعل بحرانی تقسیم نمود. ما در بخش گذشته حوزه‌هایی را که بحران آب موجود در آنها، کشورهای آن حوزه را وارد مراحل جدی تخصیص نکرده و خصومت‌های حادی را به دنبال نیاورده است، تحت عنوان حوزه‌های بالقوه بحرانی مورد مطالعه قرار دادیم. اکنون در پی مطالعه حوزه‌هایی هستیم که بحران آب موجود در آنها اختلافات حادی را بین کشورهای آن حوزه‌ها ایجاد کرده و یا تخصیص میان آنها را به حدی رسانده است که با چنان مرحله‌ای فاصله زیادی ندارند. این "حوزه‌های بالفعل بحرانی" عبارتند از «حوزه رودهای دجله و فرات» و «حوزه رود اردن». بحران در این حوزه‌ها بسیار جدی است و روندهای موجود، آینده امیدبخشی را نوید نمی‌دهند.

یکی از حوزه‌هایی که در وضعیت کاملاً بحرانی قرار دارد، حوزه رودهای فرات و دجله است. شدت و سابقه بحران در این حوزه بیشتر از حوزه رود نیل است. آنچه بر عمق و دامنه بحران در حوزه این رودها می‌افزاید، خصومت‌ها، رقابت‌ها و تعارضات سیاسی - اقتصادی بسیاری است که از دیرباز میان کشورهای این حوزه وجود داشته‌اند.

سیستم رودخانه‌ای دجله - فرات، تنها حوزه، از سه حوزه، رودخانه‌ای بحرانی در خاورمیانه می‌باشد که دارای مازاد آب است. بر عکس بسیاری از کشورهای حوزه رودهای اردن و نیل، نه ترکیه نه سوریه و نه عراق، با کمبود شدید آب مواجه نیستند. بلکه با مشکلات ناشی از مدیریت، تسهیم و طرح‌های توسعه روپرو هستند که به بروز اختلافات جدی بین آنها می‌انجامد و این تنش‌ها می‌توانند به پروژه‌های وسیع آبیاری و هیدروالکتریکی در دست اجرای آنها، شدیداً ضربه وارد نمایند.^(۱)

1. Ewan W.Anderson, "Water: The Next Strategic Resource", in: Starr and Stoll. op. cit, p.11.

جدول شماره (۴-۱): اختلافات بین‌المللی بر سر آب در دهه ۱۹۸۰

نام رودخانه	کشورهای درگیر در مسئله	موضوع مشاجرات
نیل	مصر، اتیوپی و سودان	سطح جریان آب
دجله و فرات	عراق، سوریه، ترکیه	سدبندی، جریان آب
اردن، لیبانی، یرموک	اسرائیل، لبنان، اردن و سوریه	میزان جریان آب
سند، سوتلی	هند، پاکستان	آبیاری
گنگ	بنگلادش، هند	لای گرفتگی، جاری شدن سیل
مگونگ	کامبوج، لائوس، تایلند، ویتنام	میزان جریان آب
پارانا	آرژانتین، برزیل	سدبندی، از بین رفتن زمین‌ها به علت طغیان آب
لوکا	شیلی، بولیوی	سدبندی، شور شدن آب
ریوگراند کلرادو	ایالات متحده آمریکا، مکزیک	شور شدن آب، جریان آب، آلودگی شیمیایی زمین ^(۱)
دریاچه‌های بزرگ	آمریکا، کانادا	منحرف کردن آب
راین	فرانسه، هلند، سوئیس، آلمان	آلودگی صنعتی
زاموس	مجارستان، رومانی	آلودگی صنعتی
آلپ ^(۲)	چکسلواکی، آلمان	آلودگی صنعتی

مأخذ: براون لستر و همکاران، وضعیت جهان ۱۹۸۹، ترجمه حمید طراوتی، چاپ اول، (تهران: نشر ژرف، ۱۳۷۰)، ص ۲۸۸. (با اندکی تغییر).

● سیمای هیدرولوژیکی:

رودخانه‌های دجله و فرات هر دو از کوه‌های شرق ترکیه سرچشمه می‌گیرند. رود فرات از سوریه و عراق عبور می‌کند و به خلیج فارس می‌ریزد. رود دجله از ترکیه مستقیماً وارد خاک عراق می‌شود. این رود در قورنه عراق با فرات تلاقی پیدا کرده و پس از پیوستن رود کارون به آن‌ها به نام اروند رود خوانده می‌شود و به خلیج فارس می‌ریزد. انشعاب‌های فرات در ترکیه قرار دارند. در طول مسیر دجله نیز شماری از رودها، که از رشته کوه‌های زاگرس در ایران نشأت گرفته‌اند به آن می‌پیوندند. حوزه فرات، منطقه‌ای به وسعت ۴۴۴/۰۰۰ کیلومتر را شامل می‌شود.

میانگین آب‌دهی سالانه فرات در مرز سوریه- ترکیه ۳۰/۳۷۷ میلیارد متر مکعب می‌باشد. اما این میزان از ۱۶ تا ۵۰ میلیارد متر مکعب متغیر است. میانگین آب‌دهی سالانه دجله در مرز ترکیه ۱۶/۸ میلیارد متر مکعب و این مقدار در موصل ۱۸/۵ میلیارد متر مکعب می‌باشد. انشعاب‌های فرعی واقع در عراق به این مقدار ۲۶/۷ کیلومتر مکعب دیگر نیز می‌افزایند. ۹۸٪ جریان رود فرات از ترکیه سرچشمه می‌گیرد؛ هر چند این کشور تنها ۲۸٪ حوزه این رود را در اختیار دارد ترکیه همچنین در ۴۵٪ جریان رود دجله سهم است.^(۱)

الف) ترکیه:

این کشور مهمترین کشور حوزه رودهای دجله و فرات بوده و سرچشمه این دو رود می‌باشد. به گمان بسیاری از متخصصین، ترکیه دارای منابع آب مکفی و حتی مازاد بر مصرف می‌باشد. ۹۸/۸٪ از آب فرات و حدود ۴۵٪ و به روایتی ۵۰٪ از آب دجله در اختیار این کشور است و این میزان حدود یک چهارم کل منابع آب آن را تشکیل می‌دهد. ترکیه دارای ۲۶ حوزه رودخانه‌ای عمده است.^(۲)

۱. بنگرید به:

Ibid, pp.11-14.

۲. رجوع کنید به:

Itter Turan, "Turkey and Middle East: Problems and Solutions", Water International, vol. 18, No.1,

اگر چه بخش عمده‌ای از آب ترکیه (۳۲ میلیارد متر مکعب) به مصرف کشاورزی می‌رسد، اما یکی از مسائل مهمی که برنامه‌ریزان آب با آن روبرو هستند، تأمین آب مصرفی جمعیت رو به تزاید شهری است. ضرورت این امر در شهرهای بزرگی چون استانبول، آنکارا و نیز در طول سواحل دریای اژه و مدیترانه به علت گسترش صنعت توریسم بیشتر احساس می‌شود. ترکیه با توجه به وفور آبی که در اختیار دارد، از ظرفیت بالای کشاورزی برخوردار است. این کشور از نظر تولید مواد غذایی خود کفا و یکی از صادرکنندگان عمده سبزیجات و میوه در منطقه است. در دهه ۱۹۸۰ تلاش پیگیر و گسترده‌ای جهت به فعلیت در آوردن این توان بالقوه در زمینه کشاورزی صورت گرفته است. یکی از بارزترین تلاش‌ها در این خصوص، طراحی و آغاز پروژه جنوب شرقی آناتولی (گاپ)^(۱) است.

۱- طرح گاپ:

در دهه ۱۹۸۰ و مشخصاً در سال ۱۹۸۳ ترکیه پروژه‌های بسیاری را که از قبل در نظر داشت، باهم ادغام کرد و این امر راه را برای طرح عظیم عمران جنوب شرق آناتولی - یکی از فقیرترین و محرومترین مناطق ترکیه - باز کرد. کارشناسان روسی، بنا به گفته الکساندر زوتوف، آخرین سفیر شوروی سابق در دمشق و از معتمدین میخائیل گورباچف، در آن نقش اساسی ایفا کردند.^(۲) نخستین مرحله این طرح مشتمل بر ۱۳ پروژه اصلی برای آبیاری و تولید انرژی با هزینه‌ای معادل جمعاً ۱۲ میلیارد دلار بر روی فرات و دجله بود.^(۳) سد آتاتورک مهمترین پروژه این مجموعه می‌باشد. این سد در محلی احداث شده که آب سرچشمه‌های فرات قبل از پیوستن به یکدیگر و

(March 1993), p.5.

۱. گاپ مخفف عبارت ترکی Guneydoyu Anadolu Projesi است.

2. John K. Cooley "Middle East Water: Power for Peace", Middle East Policy, vol. 1, No.2, (November 1990), p.12.

۳. بنگرید به:

Sahim Tekli, " Turkey Seeks Reconciliation for The Water Issue Induced By Southeastern Anatolian Project", op.cit, PP.206-208.

جاری شدن در بستر فرات به سوی سوریه، از طریق مجموعه‌ای از تلمبه‌خانه‌های قوی و به وسیله تونل‌های متعدد به پشت سد آتاتورک انتقال می‌یابد.

۱-۱- مشخصات پروژه گاپ

پروژه گاپ که تونل‌ها و سدهای عمده آن قرار است تا سال ۲۰۰۵ میلادی به طور کامل مورد بهره‌برداری قرار گیرند، از جمله پر هزینه‌ترین طرح‌های عمرانی شناخته شده است. این پروژه عظیم، منطقه وسیعی را شامل می‌شود و در برگیرنده ۱۹ نیروگاه برق، ده‌ها مجتمع کشت و صنعت، کیلومترها کانال و تونل آبیاری و ۲۲ سد کوچک و بزرگ می‌باشد. مهم‌ترین این سدها سد آتاتورک - پنجمین سد بزرگ جهان - و سدهای کاراکایا و کبان بر رود فرات هستند. دو سد اخیر قبلاً احداث شده و سد آتاتورک نیز در ۲۵ جولای ۱۹۹۲ طی مراسم رسمی با شکوهی افتتاح گردید.

سد آتاتورک و توابع آن می‌توانند برقی ۵ برابر آنچه اکنون در تمام ترکیه تولید می‌شود را تولید نمایند و ۲۰/۰۰۰ کیلومتر مربع از اراضی این کشور را که محدوده‌ای به وسعت اسرائیل است، آبیاری کنند. در چنین صورتی تولید محصولات کشاورزی دو برابر خواهد شد.^(۱)

تا سال ۱۹۹۴ حدود ۱۱ میلیارد دلار برای پروژه گاپ هزینه شده بود و برای تکمیل آن بایستی ۲۱ میلیارد دلار دیگر نیز هزینه گردد.^(۲) مدت زمان لازم جهت تحقق کامل این پروژه و بهره‌برداری از کلیه بخش‌های صنعتی و کشاورزی آن ۱۵ سال اعلام شده است.

کامران اینان وزیر کشور ترکیه و مسئول اجرای گاپ گفته است منابع بین‌المللی از تأمین اعتبار مرحله‌ای از گاپ امتناع کرده‌اند و لذا ترکیه با بسیج امکانات داخلی موفق به تأمین هزینه سد آتاتورک شده. وی افزوده است ترکیه روزانه ۳/۰۰۰/۰۰۰ دلار صرف اجرای پروژه گاپ می‌کند.^(۳) براساس اظهارات وزیر مشاور و رئیس سازمان برنامه و بودجه ترکیه اجرای طرح گاپ در

1. John Bullouch and Adel Darwish, op. cit., P. 53.

2. Jim Bodgener, "GAP Scheme Grinds Away Regardless", MEED, Vol. 39, No.4, (27 Jan, 1995), P.12.

۳. گروه پژوهش، «جنگ بر سر آب»، ماهنامه معیار، شماره ۴، فروردین ۱۳۷۲، ص ۲۸.

منطقه جنوب شرقی آن کشور، بازار مطلوبی را برای سرمایه‌گذاری اعراب در زمینه‌های کشاورزی، خدمات و صنایع، تا سقف ۹ تریلیون و ۴۰۰ میلیارد دلار (۴) فراهم می‌کند! (۱) اجرای کامل این طرح ترکیه را قادر به تولید مواد غذایی برای ۸۰/۰۰۰/۰۰۰ نفر و ایجاد ۳ میلیون و ۳۰۰ هزار شغل اضافی در سراسر کشور خواهد کرد. همچنین ۱/۶ میلیون هکتار از اراضی ترکیه را زیر کشت آبی خواهد برد. (۲) پیش‌بینی می‌شود که اجرای این طرح شهرنشینی در منطقه جنوب شرقی را به یک بنیان اصولی تبدیل کرده و در همان حال، سیر مهاجرت از روستاها را به نحو قابل ملاحظه‌ای کاهش دهد. (۳)

این طرح در عین حال مشکلاتی را هم در داخل ترکیه و هم در روابط آن کشور با سوریه و عراق ایجاد می‌کند. در بعد داخلی، این پروژه بسیاری از امکانات توسعه کشور را به سمت خود کشیده و مانع از توجه جدی به مسائل دیگری که بعضاً بسیار مهم هستند می‌شود. همچنین با رایج ساختن سیستم آبیاری، الگوهای موجود در خصوص اجاره زمین‌ها را با مشکلاتی مواجه خواهد کرد. زیرا در شرایط جدید، تقسیم اراضی به واحدهای کشاورزی بزرگتر مناسب‌تر است و این در حالی است که اغلب مالکان این منطقه، صاحب زمین‌های کوچکتر هستند. به عبارت دیگر بایستی سیاست‌های اصلاحات ارضی در منطقه دنبال گردد که قطعاً دشواری‌هایی خواهد داشت. مشکل دیگری که این پروژه برای ساکنان جنوب شرقی آناتولی در پی داشت، درگیری‌هایی است که بین چریک‌های حزب کارگران کردستان و ارتش ترکیه روی می‌دهد و تا سال ۱۹۹۳ موجب کشته شدن ۵۰۰۰ نفر در این منطقه شده است. البته هم‌اکنون ترکیه متخصصان بسیاری را از نقاط مختلف جهان اعم از آمریکا، اسرائیل، سوئیس، ایتالیا، انگلستان، استرالیا و ژاپن برای بررسی در خصوص ابعاد مختلف این پروژه از مسائل فنی و مهندسی گرفته تا آثار زیست‌محیطی آن، به خدمت گرفته است. (۴)

۱. گروه پژوهش، «جنگ بر سر آب»، ماهنامه معیار، شماره ۵، بهمن ۱۳۷۱، ص ۱۶.

۲. جویس استار، «بحران آب، زمینه‌ساز درگیری‌های آینده در خاورمیانه»، پیشین، ص ۴۵.

۳. گروه پژوهش، مقاله پیشین، ص ۲۹.

در بعد خارجی نیز که بیشتر مورد توجه ماست، این پروژه مشکلاتی ایجاد می‌کند. اجرای گاپ موجب می‌شود تا میزان جریان آب در دو رودخانه دجله و فرات و تداوم یا قطع جریان آن‌ها کاملاً در اختیار ترکیه قرار گیرد و این خود یعنی ایجاد بی‌ثباتی در منطقه. البته ترکیه رسماً اعلام می‌دارد که آب را وسیله‌ای برای همکاری و نه یک سلاح و اهرم فشار می‌داند و اضافه می‌کند که همانگونه که در جریان تجاوز عراق به کویت از آن به عنوان سلاحی علیه عراق استفاده نکرد، در آینده نیز چنین استفاده‌ای از آن نخواهد شد. اما اظهاراتی از این دست آشکارا با سیاست‌های عملی ترکیه و آنچه سلیمان دمیرل، رئیس جمهوری ترکیه، در دوران نخست‌وزیری اظهار داشته در تناقض است، وی گفته بود:

«اگر یک منبع طبیعی در خاک ما قرار دارد، ما حق داریم به هر شکلی که می‌خواهیم از آن بهره‌برداری کنیم. آب یک منبع طبیعی سطح‌الارضی ترکیه است... و همانگونه که کشورهای عرب صاحب نفت اختیار استفاده از نفت خود را، به هر شکل، دارند ما نیز در استفاده از آب چنین اختیاری را داریم.»^(۱)

نباستی از نظر دور داشت که گاپ تنها یک برنامه توسعه اقتصادی برای ترکیه محسوب نمی‌شود. این طرح از هم اکنون به عنوان اهرم نیرومندی در تأمین امنیت و منافع استراتژیک ترکیه به حساب می‌آید. ترکیه با اجرای گاپ، بدون رعایت اصول و قوانین بین‌المللی مربوط به آب‌های مشترک، ۱۸ سد و آبگیر بر روی رود فرات که ۴۰٪ آب مورد نیاز کشاورزی سوریه را تأمین می‌کند، ایجاد کرده است. این کشور به رغم تمام فشارها و میانجیگری‌های مراجع مالی عرب که عهده‌دار تأمین بخشی از هزینه‌های گاپ بودند، به طور یکجانبه آب فرات را به حدی تقلیل داد که در سال ۱۹۹۰ بسیاری از محصولات کشاورزی عراق و سوریه در طول رود فرات از بین رفت. بهانه اصلی ترکیه در اتخاذ این سیاست که چیزی جز جنگ نیست، ادامه فعالیت حزب کارگران کردستان ترکیه است که بزعم این کشور مورد حمایت سوریه و ایران قرار دارند.^(۲)

پیش‌بینی می‌شود که اجرای کامل گاپ موجب از دست رفتن ۴۰٪ از سهمیه سوریه از آب

۱. همان مقاله، ص ۲۹.

۲. گروه پژوهش، «جنگ بر سر آب»، ماهنامه معیار، شماره ۴، (فروردین ۱۳۷۲)، صص ۵۴-۵۲.

فرات و ۹۰٪ از سهم عراق از رودهای فرات و دجله گردد.^(۱) پایین آمدن شدید کیفیت آب در پایین رودخانه را نیز بایستی بر زیانهای فوق افزود.

۲- خط لوله صلح

این طرح که در فوریه ۱۹۸۷ توسط تورگوت اوزال، رئیس جمهوری وقت ترکیه، مطرح شد؛ می‌تواند این کشور را به یک قدرت متوازن کننده آب در خاورمیانه تبدیل کند. اجرای این طرح مستلزم توافقی سه جانبه بین عراق، سوریه و ترکیه می‌باشد و بدیهی است که با توجه به سوابق موجود، حصول چنین توافقی و مهمتر از آن اعتماد به چنین توافقی - اگر اصولاً حاصل شدنی باشد - بسیار دور از ذهن می‌باشد. پس از جریان تجاوز عراق به کویت این موضوع تقریباً به طور کلی منتفی گردید. زیرا صرفنظر از هزینه بالای اجرای این طرح، عملی شدن آن موجب قرار گرفتن نبض حیات کشورهای عرب منطقه در دست ترکیه است و بعید به نظر می‌رسد که این کشورها مایل به چنین معامله خطرناکی باشند. گفتنی است که ترکیه در واقع احداث دو خط لوله را پیشنهاد کرده است: خط لوله انتقال آب به کشورهای نفت خیز خلیج فارس و خط لوله انتقال نفت این کشورها به ترکیه، به صورت یک معامله تهاتری ساده. پیداست که این دو مایع حیاتی از نظر وابستگی جوامع به آن‌ها به هیچ وجه همسنگ نیستند و قطع جریان آب لوله‌ها، که کار دشواری نیز نیست، عواقب بسیار وحشتناکتری دارد تا قطع لوله‌های نفت.^(۲)

به نظر می‌آید که هدف از مطرح ساختن این طرح احیای امپراطوری ترکیه از طریق لوله‌های آب باشد. چرا که چنین سیادتی دیگر مانند دوره عثمانی با توسل به زور ممکن نیست. اما این طرح بنا به ادعای رجایی کوتان، وزیر سابق آبادانی و مسکن ترکیه، اقدام اشتباهی بود که امتیاز آن به شکل

۱. گروه تحقیق خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، «مشکل آب در خاورمیانه»، بولتن شماره ۳۷۱، (چهارشنبه، نهم اردیبهشت ۱۳۷۱)، ص ۳.

۲. بنگرید به: گروه پژوهش، «جنگ بر سر آب»، ماهنامه معیار، شماره ۴، (فروردین ۱۳۷۲)، ص ۵۵ و

Starr and Stoll, op. cit., P. 144.

مرموزی به شرکت «براند روت»^(۱) آمریکایی با مبلغ ۲/۷ میلیون دلار به مزایده داده شده بود.^(۲) وی معتقد است که سازمان دولتی آب که مسئول کلیه امور خدمات، تحقیقات، پروژه، ساختمان و اداره منابع موجود ترکیه است؛ از این طرح هیچگونه اطلاعی نداشته است و مجلس اعلا و افکار عمومی ترکیه نیز از این طرح بی اطلاع بوده‌اند و احتمالاً فعالیت‌های مربوط به آن از سوی وزارت امور خارجه پیگیری می شده است. کوتان با بیان اینکه ارائه آب به اسرائیل در چارچوب این پروژه مخفی نگاهداشته شده، اعلام کرده است که در نشریات، دانشگاه‌ها و مؤسسات آمریکایی از اسرائیل نیز در زمره بهره‌وران از این طرح نام برده شده است. وی با ذکر این مطلب که در حین تهیه طرح مذکور توجهی به نیازهای آینده نزدیک ترکیه نشده، معتقد است که این کشور با توجه به جمعیت ۸۰/۰۰۰/۰۰۰ نفری آن در چند سال آتی، حتی به زحمت توان برآوردن نیازهای خود را خواهد داشت و به گمان او در چنین حالی، افتتاح باب مذاکره بین‌المللی پیرامون آب‌های ترکیه گناه نابخشودنی و بزرگی است.^(۳)

این طرح همانگونه که گفتیم از زمان تجاوز عراق به کویت تقریباً به کلی منتفی شد. اگر چه با توجه به روند مذاکرات صلح اعراب و اسرائیل، احتمال از سرگیری مجدد آن نیز وجود دارد.^(۴)

۳- پروژه ماناواگات:^(۵)

این پروژه که در مقیاسی کوچکتر از خط لوله صلح مطرح است، سبب مشاجرات و بحث‌های دیپلماتیک بسیاری گردیده است. طبق این پروژه یک کمپانی کانادایی (شرکت مدوسا) آب را از رودخانه «ماناواگات» در نزدیکی آناتولی به کشورهایی که به آب احتیاج دارند، حمل

1. Broun and Root

۲. در این خصوص بنگرید به:

John k. Cooley, op. cit., P. 13.

۳. گزارش روزانه مورخ ۷۲/۱۰/۹ اداره دوم خلیج فارس، وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران.

4. Manavgat

۵. جهت اطلاع بیشتر از مختصات این طرح بنگرید به: تحقیق حاضر، فصل چهارم مبحث طرح خط لوله صلح و Cem Dura, "Turkey, Peace Pipline" in: Starr and Stoll, op, cit, PP. 119-124.

خواهد کرد. شرکت مدوسا روش حمل و نقل آب در پلاستیک (بالون) را جهت امر فوق پیشنهاد کرده است. هنگامی که شایعه گردید اسرائیل نیز از کشورهای دریافت کننده آب خواهد بود، مشاجرات بالا گرفت. مقامات ترکیه اعلام داشتند که این پروژه جدای از ملاحظات سیاسی اجرا می‌گردد و حدود ۲۰۰/۰۰۰/۰۰۰ دلار هزینه در بردارد و شرکت‌های خصوصی خارجی وظیفه حمل و نقل و فروش آن به کشورهای دیگر را به عهده خواهند داشت.^(۱)

اجرای کامل این پروژه می‌تواند مشکل شدید آب آشامیدنی و کشاورزی اسرائیل را تا حدود زیادی مرتفع سازد. اسرائیل هم‌اکنون بخشی از آب مصرفی خود را از طریق دریای مدیترانه و با استفاده از دستگاه‌های آب شیرین کنی تأمین می‌کند که هزینه آن بالغ بر ۲ دلار و ۶۰ سنت در هر متر مکعب ذکر می‌شود. این پروژه به اسرائیل امکان برخورداری از آبی را می‌دهد که بهای آن در هر متر مکعب کمتر از ۸۷ سنت خواهد بود.^(۲)

پروژه ماناوگات بنا به گزارش ویژه مجله مید مورخ ۲۷ ژانویه ۱۹۹۵ در حال حاضر نیمه کامل شده است. گزارش فوق فاش ساخته است که در بازدید اکتبر ۱۹۹۵ چیلر نخست وزیر وقت ترکیه از تل آویو، فروش سالانه ۱۸۰ میلیون متر مکعب آب از پروژه فوق به قیمت ۴۵ سنت در هر متر مکعب، به صورت جدی مورد مذاکره طرفین قرار گرفته و اسرائیل پذیرفته است در مقابل این اقدام، کارشناسان کشاورزی خود را برای کمک به ترکیه در اجرای پروژه گاپ، به آن کشور اعزام نماید. بدیهی است که هیچ یک از این اخبار خشنودی سوریه را در پی ندارند.^(۳) لازم به یادآوری است که آمریکا و اسرائیل شدیداً از این پروژه حمایت می‌نمایند.

ب) سوریه:

سوریه دومین کشور مهم حوزه رود فرات است. تمامی منابع سطحی در سوریه به جز رود فرات، ۹/۹۴ میلیارد متر مکعب در سال است. منابع آب زیرزمینی قابل بازیافت این کشور تقریباً

۱. صابر قاسمی، گزارش بحران آب در خاورمیانه، وزارت امور خارجه، (۱۳۷۲/۷/۱۷)، صص ۴-۱.

۲. همان منبع، ص ۷.

3. Jim Bodgener, op. cit, p.11.

۵/۱ میلیارد متر مکعب در سال است و میزان بارندگی در آن از حدود ۱۰۰ میلیمتر در سال در استپ بیابانی، تا سالانه ۱۳۰۰ میلیمتر در مناطق ساحلی، متغیر است. این کشور، کشوری کشاورزی است و بخش عمده‌ای از منابع آب آن صرف آبیاری اراضی کشاورزی می‌شود که میزان آن در سال زراعی ۱۹۹۰-۱۹۸۹ معادل ۸/۸ میلیارد متر مکعب بود. در همین فاصله مصارف بخش‌های خانگی و صنعتی به ترتیب ۸۲۰/۰۰۰/۰۰۰ متر مکعب و یک میلیارد متر مکعب را بالغ گردید. رود فرات ۸۵٪ آب‌های سطحی سوریه را تأمین می‌کند.

مقدار آبی که سوریه در اختیار دارد بسیار ناچیز است؛ به گونه‌ای که برنامه‌های توسعه در جنوب این کشور متوقف شده و دمشق، پایتخت این کشور نیز گاه روزانه با ۱۴ ساعت قطع آب مواجه است.^(۱) کمبود آب در سوریه ناشی از دو عامل اساسی است:

- ۱- سرقت منابع آب این کشور از سرچشمه‌های مخازنی که به طرف دمشق جاری است؛ (آب ربایی اسرائیل حجم این مخازن را به یک چهارم میزان اصلی کاهش داده است)
- ۲- کاهش آب فرات پس از احداث سد آتاتورک توسط ترکیه.^(۲)

در سال ۱۹۸۸ دولت سوریه با درک وضعیت بحرانی آب این کشور، بودجه پروژه‌های آب و هیدروالکتریک را به نحو چشمگیری افزایش داد. ارقامی که دولت سوریه انتشار داده مبین آن است که پروژه‌های آب و هیدروالکتریک ۴۳/۵٪ از کل سرمایه‌گذاری‌های دولت در سال ۱۹۸۸ را تشکیل می‌داد. قابل ذکر است که در ادوار مالی گذشته سهم این بخش فقط ۱۰٪ بوده است.^(۳)

توسعه آبیاری و تولید مواد غذایی در داخل کشور، یکی از اولویت‌های اقتصادی سوریه است و حوزه رود فرات منطقه اصلی مورد نظر برای این توسعه می‌باشد. علاوه بر سد فرات که پس از ۱۲ سال کش و قوس بالاخره در سال ۱۹۷۸ تکمیل گردید و اهمیت آن در اقتصاد سوریه به حدی است که در این کشور وزارت خانه مستقلی به نام وزارت سد فرات تشکیل داده‌اند.^(۴) سه سد مهم

۱. گروه پژوهش، «جنگ بر سر آب»، ماهنامه معیار، شماره ۴، (فروردین ۱۳۷۲)، ص ۵۳ و اظهارات شاهدان عینی.

۲. همان مقاله.

3. Starr and Stoll, op. cit, p. 148.

۴. در این خصوص بنگرید به: مصطفی عابدی، روابط سوریه و عراق، (تهران: واحد انتشارات بخش فرهنگی دفتر

بر فرات ساخته شده است: «سد طبقه»^(۱) که با ظرفیت ذخیره‌سازی ۱۴/۲ میلیارد متر مکعب آب و ۸۶۰ مگاوات ظرفیت بالقوه نیروی هیدروالکتریک، در سال ۱۹۷۵ تکمیل گردید؛ سد تنظیم کننده جریان آب «البعث» و سد تولید نیروی هیدروالکتریک «تشرین»^(۲) که با ظرفیت ذخیره‌سازی ۱/۹ میلیارد متر مکعب آب در سال و ۶۳۰ مگاوات ظرفیت بالقوه نیروی هیدروالکتریک، در سال ۱۹۹۱ تکمیل و مورد بهره‌برداری قرار گرفت.^(۳) سد طبقه برای آبیاری ۶۴۰/۰۰۰ هکتار زمین، هسته مرکزی پروژه دره فرات به شمار می‌آید. بر طبق آمار رسمی سوریه، تمام اراضی کشت آبی آن کشور ۸۶۳۳۰۸ هکتار است که ۳۰۹۰۰۰ هکتار آن با رود فرات و ۲۰۷۸۴۴ هکتار آن با رود دجله و خابور سیراب می‌گردد. سوریه در نظر دارد زمین‌های کشت آبی را تا سال ۲۰۱۰ به ۱/۴ میلیون هکتار افزایش دهد.

این امر با توجه به میزان بهره‌برداری ترکیه از رود فرات و نیز مشکلات موجود در زمینه مدیریت، تا اندازه‌ای غیر واقع بینانه به نظر می‌رسد. افزون بر این، برنامه پنجساله سوریه، گسترش اراضی کشت آبی را در حوزه رودخانه‌های خابور، سجور، بلیخ، عاصی و رود دجله در منطقه حسکه ایجاب می‌کند.^(۴)

در برنامه پنجساله هفتم (۱۹۹۴-۱۹۹۰) افزایش کارایی آبیاری تا حداقل ۷۶٪، در اولویت قرار گرفت و ۷۵٪ بودجه بخش کشاورزی (یعنی ۱۱٪ بودجه کشور - که پس از بودجه دفاعی قرار دارد) به بهبود کارایی آبیاری زمین‌های کشاورزی اختصاص یافت.^(۵) انجام این طرح‌ها تا حدود زیاد وابسته به میزان آب دریافتی از فرات که حیاتی‌ترین شریان جامعه سوریه است، می‌باشد.

مرکزی جهاد دانشگاهی، (۱۳۶۹)، صص ۴۹-۴۷.

1. Tabqa Dam.

2. Tishrean Dam.

۳. بنگرید به: گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین ص ۷۶ و

John k. Cooley, op. cit, p. 13.

۴. گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین ص ۷۷-۷۶.

۵. همان منبع، ص ۷۸.

ج) عراق:

میزان بارندگی در این کشور شدیداً متغیر است. به گونه‌ای که در صحرای جنوب غربی حدود ۱۵۰ میلیمتر بوده و در مناطق کوهستانی شمال شرق به بیش از ۱۸۹۲ میلیمتر در سال می‌رسد. منابع آب سطحی عراق تقریباً ۸۰ میلیارد متر مکعب در سال است. مشکل اصلی عراق کیفیت آب است تا کمیت آن. این کشور دارای منابع آب قابل توجهی است، اما مشکلات جدی در زمینه مدیریت آب و شوری خاک، باعث ایجاد موانع و اختلافاتی در پروژه‌های آبیاری در سرتاسر تاریخ بین‌النهرین شده است. جریان متغیر رودخانه‌های دجله و فرات باعث گردیده تا عراق در معرض سیل‌ها و خشکسالی‌های مکرر قرار گیرد.^(۱)

هدف درازمدت عراق از توسعه شبکه‌های جدید آبیاری، زیرکشت آبی بردن تمامی اراضی مستعد این کشور تا سال ۲۰۰۰ است. این اراضی حدود ۸/۰۰۰/۰۰۰ هکتار برآورد شده که اکنون تنها ۴ الی ۵ میلیون آن زیرکشت قرار دارد. دولت عراق برای تأمین هدف فوق، در پی بدست آوردن سهم بیشتری از آب‌های دجله و فرات است و در سال‌های اخیر با بهره‌گیری از آب فرات، جمع‌آوری احوار جنوب این کشور و ایجاد نهرهای مصنوعی همانند نهر صدام وام‌المعارک توانسته آب‌های هرز را گردآورده و برای زیرکشت بردن مناطق کم آب خود مورد استفاده قرار دهد.^(۲)

قبل از جنگ عراق علیه ایران، این کشور در زمینه توسعه سیستم‌های آبیاری قطره‌ای و بارانی و احداث سد‌های ذخیره سازی درازمدت، برای جبران کاهش پیش‌بینی نشده آب دجله و فرات، مطالعاتی انجام داده بود که شروع این جنگ موجب به تعلیق درآمدن بسیاری از این طرح‌ها گردید. وقوع مهاجرت‌های بسیار ناشی از این جنگ و نیز اعزام وسیع نیروی کار کشاورزی به جبهه‌ها از موارد دیگری بود که به کشاورزی عراق ضربات جدی وارد ساخت. بمباران‌های بیشمار عراق توسط متحدین در جریان جنگ خلیج فارس موجب آلودگی آب‌های عراق و از بین رفتن

۱. همان منبع، ص ۸۰-۷۹.

۲. آقاجانی، «اهرم آب در سیاست خاورمیانه‌ای ترکیه»، گزارش سفارت جمهوری اسلامی ایران در آنکارا، بی تا، ص ۴.

بسیاری از تولیدات کشاورزی و تأسیسات هیدرولیکی آن کشور گردید. در گزارش صدرالدین آقاخان به دبیر کل سازمان ملل، در ژوئیه ۱۹۹۱، آمده است که بازگرداندن بخش انرژی عراق به وضعیت قبل از جنگ خلیج فارس حداقل ۱۲ میلیارد دلار هزینه در بر خواهد داشت. مقامات عراقی پس از جنگ خلیج فارس بلافاصله شروع به تعمیر و ترمیم سیستم‌های تولید الکتریسته خود کردند اما افزون بر مشکلات مربوط به تهیه قطعات یدکی، با محدودیت‌های بسیار دیگری مواجه شدند. تا ماه ژوئیه ۱۹۹۱ عراق حدود ۲۳۲۵ مگاوات برق تولید می‌کرد که تنها کمتر از یک چهارم ظرفیت ۹۵۵۲ مگاواتی قبل از جنگ می‌باشد. تا پاییز ۱۹۹۱ عراق ظرفیت تولید الکتریسته خود را به ۳۵۰۰ مگاوات رسانیده اما هنوز هم این سیستم تحت تأثیر قطع برق و مشکلات ناشی از توزیع آن قرار دارد. گفتنی است که الکتریسته در حیات عراق نسبت به کشورهای دیگر نقش بسیار کلیدی تری دارد و تهیه آب، خدمات رفاهی، پمپاژ آب جهت آبیاری، تولید محصولات کشاورزی و غذایی همه و همه از سوی سازمان ملل به عنوان نیازهای اساسی عراق، که متکی بر الکتریسته هستند، شناخته شده‌اند. (۱)

افزون بر آسیبی که به این بخش‌ها وارد شد، سدهای صدام، سامره و آب بند رمادی به کلی نابود شدند. سدهای دوکان و حدیثه ۷۵٪ آسیب دیدند و پروژه عظیم سد دربندیخان که کمترین آسیب را دیده، ۵۰٪ خسارات را متحمل گردید. (۲)

تحریم‌های اقتصادی عراق توسط شورای امنیت سازمان ملل متحد، اگر چه موجب وخامت بیشتر اوضاع این کشور گردید اما در مقابل این احساس را نیز در سیاست‌گذاران عراقی تقویت کرد که بایستی قویاً استراتژی خود اتکایی در تولید محصولات کشاورزی و غذایی را دنبال نمایند و از حجم وسیع وابستگی به واردات مواد غذایی که در شرایط عادی شاید مقرون به صرفه نیز باشد، بکاهند. به همین جهت در ۶ اوت ۱۹۹۰ پس از وضع تحریم‌های اقتصادی علیه عراق، وزارت کشاورزی این کشور اقدام به عملیاتی برای افزایش منطقه زیر کشت و تولید غلات تا ۵۰٪ نمود. به

1. Kevin Philips, "Meed Special Report: Power and Water, a Mismatch of Supplies and Demands," Meed, No. (31, Jan 1992), p.9.

۲. گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین، ص ۸۳.

کشاورزان دستور داده شد که ۸۰٪ زمین‌های کشاورزی خود را به کشت غلات اختصاص دهند و در نتیجه، تولید غلات در سال ۱۹۹۰، نسبت به دوره ۱۹۸۹-۱۹۸۷، بالغ بر ۷۰٪ افزایش یافت و در سپتامبر همین سال جیره‌بندی مواد غذایی اجرا گردید که همچنان به قوت خود باقی است.^(۱) به هر صورت روندهای فوق موجب تضعیف شدید ساختار کشاورزی عراق گردید. به گونه‌ای که میزان محصولات کشاورزی در تابستان ۱۹۹۱ به طرز گسترده‌ای پایین آمد و محصولات گندم و جو در این سال ۵۰٪ نسبت به سال قبل تنزل پیدا کرد. این روند هنوز هم بهبود چندانی نیافته و ادامه دارد. عراق اکنون در پی اجرای طرحی جهت ایجاد رودخانه‌ای با وسعت ۵۶۵ کیلومتر بین دجله و فرات است. این رودخانه به «رودخانه سوم» موسوم است و گفته می‌شود هدف از ایجاد آن کاستن از درصد شوری زمین‌های منطقه است. البته به نظر می‌رسد این اقدام بیشتر حرکتی سیاسی علیه شیعیان بومی و اعراب ساکن در نواحی باتلاقی جنوب که با سیاست‌های دولت بعثی عراق همخوانی ندارند، باشد.

● همکاری‌ها و منازعات در حوزه رود فرات

۱- همکاری‌ها:

کشورهای واقع در حوزه رود فرات به رغم تنش‌ها و نوسانات بسیاری که در روابط سیاسی خود داشته و دارند، به دلیل حساسیت آبی که در آن سهمیم هستند، همیشه آمادگی مذاکره در خصوص این مایع حیاتی را حفظ کرده‌اند. البته متأسفانه این آمادگی‌ها تاکنون هیچگاه به نتیجه کاملاً روشن و چشمگیری منتهی نشده است. از مواردی که قابل توجه بوده و نبایستی نادیده گرفته شود، تشکیل یک کمیته فنی مشترک بین ترکیه و عراق در سال ۱۹۸۰ است که سوریه نیز در سال ۱۹۸۳ به آن پیوست. این کمیته که نخست تحت زعامت شوروی سابق و به رهبری الکساندر زوتف شکل گرفت، تا سال ۱۹۹۲ قریب بیست بار تشکیل جلسه داد و اگر چه تاکنون به هیچگونه توافق سه جانبه‌ای دست نیافته اما، کانال مؤثری برای ارتباطات بشمار می‌آید و اطلاعات هیدرولوژیکی را

به‌طور منظم بین طرف‌ها مبادله می‌نماید.^(۱)

این همکاری فنی از نظر سیاسی خیلی مؤثر نیست اما در کاهش جنگ لفظی نقش دارد. کمیته مزبور نمی‌تواند مشخصاً به مسائل امنیتی کشورهای عضو بپردازد زیرا آن به مسائل غیر از آب نیز مربوط می‌شوند.^(۲)

یکی دیگر از موارد همکاری کشورهای این حوزه پروتکلی است که در هفدهم ژوئیه ۱۹۸۷ بین ترکیه و سوریه به امضاء رسید. این پروتکل مسائل بسیاری را در بر می‌گرفت که آب نیز یکی از آن‌ها بود. ماده ششم این پروتکل که نوعی ترتیبات موقتی تلقی می‌شد، حاوی این مضمون بود که در هنگام پر کردن مخزن سد آتاتورک و تا تسهیم نهایی آب فرات بین سه کشور حوزه این رود، ترکیه متعهد می‌شود که سالانه به‌طور میانگین ۵۰۰ متر مکعب در ثانیه آب در مرز ترکیه و سوریه آزاد سازد و در مواردی که جریان ماهانه آب به سطحی کمتر از ۵۰۰ متر مکعب در ثانیه برسد، ترکیه موافقت می‌کند که مابه‌التفاوت آن را در ماه بعد جبران نماید.^(۳)

ماده هفتم پروتکل فوق بیان می‌داشت که ترکیه و سوریه باید با همکاری عراق در کوتاهترین زمان ممکن به تقسیم و تخصیص آب رودخانه‌های دجله و فرات بپردازند. به موجب ماده نهم آن دو دولت بایستی در زمینه طرح‌ریزی و اجرای مشترک پروژه‌های آبیاری و نیروی هیدروالکتریک به موافقت اصولی دست یابند.

در آوریل ۱۹۸۸، طاها یاسین رمضان، معاون وقت نخست وزیر عراق، مراتب اعتراض کشور متبوعش را در خصوص عدم حضور عراق در مذاکرات مربوط به آب، به اطلاع تورگوت اوزال، رئیس جمهوری وقت ترکیه رسانید. اوزال اطمینان داد که پروتکل ۱۹۸۷ موقتی است و سرانجام یک «پیمان واقعی» (موافقتنامه سه جانبه) بین کشورهای مجاور رودخانه فرات منعقد

1. John k. Cooley, op. cit, p. 12.

۲. گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین، صص ۹۵-۹۴.

3. Nazlan Ertan, "Turkey's Troubled Water Flow into Conflict", Turkish Daily News, Jan 3, 1996, p.1.

خواهد شد.^(۱)

البته چنین وعده‌ای تاکنون عملی نشده و به نظر نمی‌رسد که ترکیه هیچگونه تمایلی به آن داشته باشد، زیرا این کشور در مواضع رسمی خود رودخانه‌های دجله و فرات را منابع تحت حاکمیت و تملک خود دانسته و برای آن‌ها جنبه بین‌المللی قائل نیست و معتقد است که بر اساس دکترین هارمون^(۲) مبنی بر حاکمیت مطلق هر کشوری بر تمامی منابع موجود در خاک آن کشور، مالک رودهای دجله و فرات است و این حق طبیعی ترکیه است که به نحو دلخواه از آن‌ها استفاده نماید.^(۳)

با این همه ترکیه بر آن است که اجرای طرح‌هایی چون پروژه گاپ که می‌تواند در رشد اقتصادی سراسر منطقه دجله و فرات عمیقاً مؤثر باشد و پروژه خط لوله صلح که اجرای آن در مرتفع ساختن نیازهای آبی سوریه، اردن، عربستان، کشورهای خلیج فارس و حتی رژیم اسرائیل تا حدود زیادی مؤثر خواهد بود، زمینه‌های مستعد و مساعدی را برای همکاری همه جانبه منطقه فراهم خواهند آورد. اگر چه این کشور کراراً اطمینان داده است که در پی آن نیست تا از آب به عنوان اهرم فشار سیاسی استفاده نماید، اما بی شک اجرای طرح‌های فوق چنین اهرم قدرتمندی را در اختیار آن کشور قرار خواهد داد. این در حالی است که دو کشور سوریه و عراق هم اکنون نیز در موقعیتی نیستند که از نظر نظامی بتوانند ترکیه را به مبارزه بطلبند و اهرم‌های سیاسی - اقتصادی بسیار ضعیفی برای اعمال فشار بر ترکیه در اختیار دارند. به عبارت دیگر در حال حاضر ترکیه در وضعیت برتر و کاملاً نابرابری با دو کشور فوق قرار دارد.

ترکیه با اطلاع از موقعیت ویژه خود و به منظور بهره‌برداری هر چه بهتر از آن در پی جلب اعتماد کشورهای منطقه می‌باشد. تلاشی که اوزال در سال ۱۹۹۱، بنا به توصیه متخصصین آمریکایی، برای برگزاری کنفرانس بین‌المللی آب در آنکارا به عمل آورد، مؤید این مدعاست. البته در آن هنگام این کنفرانس به دلیل مخالفت اعراب با حضور اسرائیل برگزار نگردید اما تلاش‌های

۱. گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین، صص ۹۱-۹۲.

2. Harmon.

۳. استادان دانشگاه فنی زوریخ، پیشین، ص ۵۷۴.

ترکیه همچنان ادامه یافت؛ تا اینکه بالاخره در تاریخ سیزدهم آبان ماه ۱۳۷۳ کنفرانسی به مدت سه روز از سوی دانشگاه حاجت تپه آنکارا و بنیاد فردریک ناعومان^(۱) آلمان، به طور مشترک در آنکارا تشکیل گردید. در این کنفرانس که تحت عنوان «آب یکی از عناصر توسعه همکاری در خاورمیانه» برگزار گردید، کارشناسان بسیاری از نقاط مختلف از جمله مصر، اردن، اسرائیل، فلسطین، ترکیه، آمریکا، آلمان، انگلیس و فرانسه حضور داشتند. گفتنی است که دولت‌های عراق و سوریه در این کنفرانس شرکت نکردند. این کنفرانس که در آن مسائلی نظیر بررسی آب در کشورهای خاورمیانه، پروژه گاپ و همکاری‌های بین‌المللی و منطقه‌ای مطرح گردیدند، تقریباً بدون هیچ نتیجه مثبتی در پانزدهم آبانماه ۱۳۷۳ به کار خود پایان داد.^(۲)

یکی دیگر از اقدامات ترکیه ارائه طرحی موسوم به «طرح سه مرحله‌ای برای بهره‌برداری حداکثر، عادلانه و معقول از آب‌های حوزه فرات - دجله» است. این طرح ابتدا در سال ۱۹۸۴ و در پنجمین نشست کمیته فنی مشترک ارائه گردید. ترکیه در سال ۱۹۹۳ طرح فوق‌الذکر را تکمیل‌تر کرده و توسعه داد و مجدداً دو کشور سوریه و عراق را به همکاری جهت تحقق مفاد این طرح فرا خواند. مراحل اول و دوم این طرح به انجام مطالعات اکتشافی در خصوص منابع آب و اراضی این حوزه اختصاص یافته و مرحله سوم در واقع حاصل اقدامات انجام شده در دو مرحله قبل و تلفیق نتایج بدست آمده در آن‌هاست.^(۳)

علیرغم اصرار و پافشاری ترکیه، سوریه و عراق تاکنون نسبت به طرح فوق واکنش مثبتی از خود نشان نداده‌اند.

1. Friedrich Nouman.

۲. در خصوص مسائل مطروحه در این کنفرانس بنگرید به: سرکنسولگری جمهوری اسلامی ایران در استانبول، «گزارش چگونگی برگزاری کنفرانس بین‌المللی آب در آنکارا»، مورخ ۱۳۷۲/۷/۱۶.

۳. برای اطلاعات بیشتر در خصوص مفاد این طرح و مراحل سه گانه آن رجوع کنید به:

"Thurkey's Three - Staged Plan", Turkish Dali News, Jan 3, 1996, p.1.

۲- منازعات

۲-۱- منازعات ترکیه و سوریه:

این منازعات در درجه نخست از اختلاف نظر آن‌ها در تعریف وضعیت قانونی رودهای دجله و فرات و در نتیجه، تفاوت دیدگاه‌های آن‌ها در مورد حقوق کشورهای حاشیه این رودها ناشی می‌شود. ملاحظات سیاسی گسترده‌تری نیز بر اختلافات آنان سایه افکنده و آن‌ها را تشدید می‌نماید که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

حمایت سوریه از شورشیان حزب کارگران ترکیه در مناطق کردنشین جنوب شرقی آناتولی، پناه دادن ترکیه به مخالفان مسلمان حکومت حافظ اسد، ادعای ارضی سوریه نسبت به استان هاتای ترکیه^(۱) و نگرانی سوریه از وسعت دامنه همکاری‌های اقتصادی ترکیه و عراق پیش از بحران خلیج فارس.^(۲)

در سال ۱۹۸۷ سوریه و ترکیه در پی موافقتنامه همکاری اقتصادی دو جانبه که شامل مقرراتی در مورد استفاده از آب رودخانه فرات بود، یک پروتکل امنیتی نیز به امضاء رساندند ولی در عمل چندان مؤثر واقع نشد. مرکز عملیات حزب کارگران کردستان از سوریه به دره بقاع در لبنان که در کنترل نظامی سوریه بود، انتقال یافت. سوریه از بازگرداندن رهبر حزب کارگران کردستان که او را یک پناهنده سیاسی تلقی می‌کرد، خودداری کرد. عملیات این حزب از دره بقاع در اواخر دهه ۱۹۸۰ و اوایل دهه ۱۹۹۰ همچنان ادامه یافت و موجب افزایش تشنج در ترکیه گردید. اوزال چندین بار هشدار داد که این کشور تروریسم مورد حمایت همسایگانش را تحمل نخواهد کرد و سرانجام در اکتبر ۱۹۸۷ اعلام داشت که اگر سوریه از پشتیبانی این حزب دست بردارد، آب رود فرات را بر آن کشور خواهد بست.^(۳)

اصولاً مسئله کردها در روابط سوریه و ترکیه به ویژه از دهه ۸۰ به بعد نقش خاصی ایفا کرده

۱. Hatay که پیش از این الکساندرتا نام داشت، در زمان قیمومت فرانسه بر سوریه در سال ۱۹۳۹ به ترکیه واگذار شد.

۲. مؤسسه بین‌المللی مطالعات راهبردی انگلیس (IISS)، "کمبود آب و درگیری بر سر منابع آبی"، ترجمه گروه تحقیق خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران، در بولتن شماره ۴۳۲، (دوشنبه، هجدهم آبان ماه ۱۳۷۱)، ص ۱۳.

۳. گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین، صص ۸۴-۸۵.

است. حافظ اسد از سال ۱۹۷۸ از اهرم کردها در تنظیم روابط با ترکیه شدیداً بهره گرفت. وی در اواسط دهه ۸۰ به جای آنکه به حزب کارگران اجازه دهد تا از طریق مرزهای آن کشور عملیات خود را انجام دهند با لطایف‌الحیل این نیروها را به عراق، جایی که یورش‌ها به جنوب شرقی ترکیه از آنجا طراحی و هدایت می‌شد، منتقل ساخت. هدف سوریه این بود که بی آنکه خود را درگیر کرده باشد در روابط ترکیه و همسایگانش مشکل ایجاد نماید.

شورش کردها در این هنگام با توجه به حمایت‌های سوریه گسترده‌تر شده بود. حدود ۳۰۰ چریک‌گرد در عملیاتی که هدف آن تسخیر مقرهای ژاندارمری و پلیس، دستگاه‌های دولتی در شهرها و روستای جنوب شرقی ترکیه و بانک‌های آنجا بود شرکت کردند. هدف کردها از حمله به بانک‌ها تأمین استقلال مالی آنان بود. واکنش ارتش ترکیه به این حرکت کردها هم بسیار جدی بود. از سال ۱۹۸۴ تا ۱۹۹۳ قریب ۵۰۰۰ نفر در منطقه جنوب شرقی ترکیه که عرصه درگیری‌های چریک‌های کرد و نیروهای ترکیه بود، کشته شدند. ساکنان این منطقه بین دو نیروی متخاصم گیر افتاده و با هر طرف که همراهی می‌کردند، به وسیله طرف مقابل آزار و اذراء می‌شدند.^(۱) در همین ایام عملیات اجرای پروژه گاپ هم جریان داشت و سمینارهایی با شرکت مهندسان، مقامات دولتی منطقه و نظامیان در جنوب شرقی ترکیه تشکیل می‌شد.^(۲) ترکیه در صدد است تا هر چه زودتر طرح گاپ را به پایان برساند، و جامعه جهانی را در برابر عمل انجام شده قرار دهد و تعریف جدیدی از میزان آب مورد نیاز خود ارائه دهد.

تکمیل پروژه سد آتاتورک که موجب کاهش ۴۰٪ از سهمیه آب سوریه و حدود ۹۰٪ از سهمیه آب عراق از رود فرات می‌گردید، در سال ۱۹۹۰، به شدت مورد اعتراض این دو کشور قرار گرفت.^(۳) یکی از اقدامات رئیس‌جمهور سوریه در پاسخ به این کار، شرکت وی در مراسم افسران حزب کارگران کرد در ژانویه ۱۹۹۰ در دره بقاع بود.

1. John Bulloch and Adel Darwish, op. cit, pp. 62-64.

2. Ibid, p. 64.

3. Peter H. Gleick, "Water and Conflict", International Security, Vol. 18, No.1. (Summer 1993), p. 89.

ترکیه در مورد حقوق خود نسبت به آب فرات رویه صریح و زورمندانه‌ای در پیش گرفته است. سخنان سلیمان دمیرل موید این مدعاست:

«به نظر من تهدیداتی که در مورد جنگ احتمالی ناشی از اجرای طرح‌های توسعه ترکیه مطرح شده است، جای نگرانی ندارد. اگر تهدیدی وجود داشته باشد ما آن را دفع خواهیم کرد. ترکیه عامل بازدارنده‌ای در اختیار دارد و در آینده قدرت این بازدارندگی بیشتر خواهد شد. ترکیه سدهای بیشتری خواهد ساخت و هر قدر سدهای بیشتری بسازد با تهدید کمتری روبرو خواهد شد.»^(۱)

ترکیه همچنان تلاش نموده است که مذاکرات مربوط به فرات را با معامله بر سر رود عاصی ربط دهد اما سوریه با این امر مخالفت کرده است؛ زیرا قبول آن را به منزله شناسایی واقعی حاکمیت ترکیه بر منطقه هاتای می‌داند. مسئولین سوری ادعا می‌کنند که وضعیت «حاکمیت» رود عاصی غیر قابل مذاکره است مگر اینکه قبلاً موافقتنامه‌ای بر سر رود فرات به امضاء رسیده باشد که به موجب آن این رود از جانب همه طرف‌های ذینفع به عنوان یک رود بین‌المللی شناخته شود.^(۲)

یکی دیگر از مسائلی که موجب افزایش تنش‌ها در روابط دمشق - آنکارا گردید آغاز فعالیت ترکیه برای احداث یک نیروگاه آبی ۶۷۲ مگاواتی در منطقه بیرجیک^(۳) بود. ترکیه در نوامبر سال ۱۹۹۵ موفق به امضای قراردادی با کنسرسیوم اروپایی جهت تأمین اعتبار دو سد در مناطق بیرجیک و تارامیش بر روی رود فرات گردید.^(۴) اقدام ترکیه برای احداث سد بیرجیک مورد اعتراض سوریه و عراق قرار گرفت. این دو کشور به شرکت‌هایی که برای ساخت این سد با ترکیه همکاری می‌کنند، هشدار دادند که در صورت ادامه همکاری با آنکارا، از مشارکت در تمام پروژه‌هایی که در آینده در این دو کشور به اجرا گذارده خواهند شد، محروم می‌شوند. عبدالستار سلمان قائم مقام وزارت

۱. مؤسسه بین‌المللی مطالعات رهبری (IISS)، پیشین، ص ۱۳.

۲. گزارش مؤسسه مطالعات استراتژیک لندن، پیشین، صص ۹۶-۹۷.

3. Birecik

۴. روزا گابریلیان «خدا به عرب‌ها نفت داده است و به ترک‌ها آب»، گزارش واصله از سفارت جمهوری اسلامی ایران در ایروان، مورخ: ۷۵/۱/۲۵.

آبیاری عراق گفت این تحریم ممکن است حتی به سایر کشورهای عربی هم تعمیم یابد.^(۱) مقامات دمشق هم در واکنش به آن، تبلیغات شدیدی علیه ترکیه - نه تنها در جامعه عرب بلکه در کشورهای غربی - نیز راه انداخته‌اند. سوریه، ترکیه را متهم کرد که با اجرای این طرح‌ها موجب آلودگی آب‌هایی که به سوریه وارد می‌شوند، می‌گردد. ترکیه نیز متقابلاً اعلام داشت که همه آنچه تاکنون در قالب پروژه گاپ انجام شده و این سد نیز بخشی از آن است، تنها توانسته است یک دهم از زمین‌هایی را که قرار است پس از تکمیل نهایی گاپ آبیاری شوند، آبیاری نماید و آلودگی آب‌ها در این مرحله مطرح نیست و ادعاهای سوریه واهی و غیر قابل قبولند. سخنگوی وزارت امور خارجه ترکیه ضمن اعلام این مطلب که سد بیرجیک یک سد تنظیمی است و هدف از آن تنظیم آب در خروجی از سد آتاتورک است، گفت سوریه خود نیز دارای چنین سدهایی می‌باشد. وی از سدی که در پایین دست سد طبقه سوریه احداث شده است به‌عنوان شاهد مثال یاد کرد. سخنگوی وزارت امور خارجه ترکیه همچنین اظهارات مقامات سوری را مبنی بر عدم اطلاع از مشخصات فنی این سد تکذیب کرده و گفت آنان مشخصات فنی مربوطه را دریافت کرده‌اند و از سال ۱۹۸۳ این اطلاعات در اختیار آن‌ها گذاشته شده است. وی افزود این حتی نخستین باری نیست که سوریه و عراق نسبت به احداث این سد اعتراض می‌کنند، آنان در سال ۱۹۹۳ طی یادداشت‌های اعتراضی که از مجاری دیپلماتیک ارسال گردیده، ناخشنودی خویش را از تحقق این پروژه اعلام کرده‌اند.

وزرای خارجه ۸ کشور عربی در پایان اجلاس خود در دمشق در سال ۱۹۹۵ طی بیانیه‌ای اقدام ترکیه را مبنی بر احداث سد بیرجیک بر رود فرات، بدون هماهنگی با دو کشور سوریه و عراق، مورد انتقاد قرار دادند و خواستار امضای یک موافقتنامه همیشگی بین ترکیه و دو کشور فوق در خصوص تسهیم آب فرات گردیدند.

این نخستین باری بود که هفت متحد سوریه که روابط خوبی نیز با ترکیه دارند در یک اقدام هماهنگ ترکیه را مورد انتقاد قرار دادند.^(۲)

۱. ضمیمه روزنامه اطلاعات، مورخ: ۷۴/۱۱/۳۰ به نقل از تایمز مالی.

2. Nazlan Ertan, op. cit, p.1.

۲-۲- منازعات ترکیه و عراق:

طی دهه ۱۹۸۰ روابط اقتصادی ترکیه و عراق رونق گرفت. حجم مبادلات دو کشور در طول جنگ عراق علیه ایران رشد قابل ملاحظه‌ای یافت. افزون بر این، سیاست‌های ترکیه و عراق در مورد مسئله جدایی طلبی کردها، اغلب اوقات همسویی داشته به گونه‌ای که این موضوع به همکاری نظامی و حتی آشکار آن‌ها نیز منجر شده است. این امر به ویژه پس از به قدرت رسیدن ژنرال کنعان اورن در ۱۹۸۰ به خوبی مشهود است. در این زمان، عملیات تلافی‌جویانه ترکیه علیه پایگاه‌های حزب کارگران کردستان در شمال عراق، همزمان با اقدام‌های دولت عراق علیه اتحادیه میهنی کردستان و حزب دمکرات صورت گرفت. در اکتبر ۱۹۸۴ دو کشور ترکیه و عراق یک موافقتنامه موسوم به «تعقیب سرسختانه» به امضاء رساندند که به موجب آن هر دو طرف می‌توانستند گروه‌های خرابکار را تا عمق ۵ کیلومتری در خاک یکدیگر تعقیب نمایند. آنچه موجب برهم خوردن این وفاق گردید، کنار گذاشته شدن عراق از پروتکل اقتصادی ۱۹۸۷ ترکیه - سوریه به ویژه طرد شدن این کشور از مذاکرات مربوط به تقسیم آب فرات بود. در نتیجه عراق در مورد امنیت مرزی همکاری کمتری به خرج داد و حزب کارگران کردستان از پایگاه‌های خود در شمال عراق، حملاتی به خاک ترکیه کردند. ترکیه نیز متقابلاً هنگامی که بیش از ۶۰/۰۰۰ کرد عراقی، پس از ماجرای بمباران حلبچه توسط عراق، به ترکیه گریختند؛ به ارتش عراق اجازه تعقیب آن‌ها را نداد. با شروع جنگ خلیج فارس ترکیه در کنار متحدین قرار گرفت و به آمریکا این امکان را داد تا از طریق پایگاه‌های خود در خاک این کشور، به اهداف مورد نظرش در خاک عراق حمله نماید و بدین ترتیب بر تیرگی روابط ترکیه و عراق افزوده شد. اما پس از تحریم‌های اقتصادی عراق از سوی سازمان ملل متحد، به نظر می‌رسد که ترکیه مایل به از سرگیری روابط تجاری خود با عراق گردیده و در پی آن است تا از این کشور به عنوان مشتری کالاهای کشاورزی تولید شده در منطقه تحت پوشش گاپ استفاده نماید.

۲-۳- منازعات سوریه و عراق:

پیشینه اختلافات این دو کشور در مورد چگونگی بهره‌برداری از آب فرات به ابتدای دهه ۱۹۶۰ برمی‌گردد. در این ایام به دلیل شکاف ایدئولوژیکی حاصله در بین این دو کشور، سوءظن متقابل شدیدی بر روابط آن‌ها حاکم گردید و این امر بر عمق و میزان منازعات آبی آن‌ها نیز افزود. سوری‌ها به دلایل زیر خود را در بهره‌برداری بیشتر از آب فرات محق‌تر می‌دانند. آنان معتقدند که اولاً، عراق دارای منابع آب فراوانی می‌باشد که توسعه آن کشور را از وابستگی صرف به آب فرات می‌رهاند و حتی آن را قادر می‌سازد که برای منطقه فرات از نقاط دیگر هم آب تأمین نماید؛ ثانیاً، اقتصاد عراق عمدتاً متکی بر نفت است و کشاورزی نقش کلیدی در این اقتصاد ندارد. در حالی که هر دو مورد برای سوریه دقیقاً بر عکس است. مشکل دیگری که سوری‌ها عنوان می‌کنند کم شدن آب ورودی از ترکیه است که ناشی از اجرای پروژه‌های احداث سد می‌باشد. به طور کلی اختلافات طرفین را در خصوص فرات، می‌توان به مراحل زیر تقسیم کرد:

الف) مرحله تبادل اطلاعات فنی راجع به طرح‌های دو کشور در حوزه فرات (۱۹۶۵-۱۹۶۲)؛

ب) مرحله فشار بر سوریه جهت قبول اختصاص سالانه ۶۸ میلیارد متر مکعب آب برای عراق تا سال ۱۹۶۷؛

ج) مرحله قبول تقسیم آب به نسبت ۶۷٪ ورودی از ترکیه در مرز عراق که عقیده طرف سوری تقسیم بالمناصفه بود؛

د) قبول اولویت توسعه برای سوریه از طرف عراق و پیشنهاد عراق مبنی بر تأمین آب مورد احتیاج سالانه عراق به میزان ۱۳ میلیارد متر مکعب و سوریه ۴ میلیارد متر مکعب که در صورت کمتر بودن میزان آب به همین نسبت از سهم طرفین کاسته و در صورت افزایش آب به همان ترتیب به سهم طرفین افزوده شود؛

ه) پیشنهاد حکمیت شوروی‌ها از سوی سوریه که مورد توافق عراق هم قرار گرفت.^(۱)

در هیچکدام از مراحل فوق گام قابل توجهی در حل مشکلات طرفین برداشته نشد و نهایتاً این دو کشور در حالی که همدیگر را متهم به مشکل آفرینی می‌کردند، رو در روی هم قرار گرفتند. عراق تهدید کرد که سد فرات را بمباران خواهد کرد و سوریه نیز موشک‌های سام ۶ و سام ۳ خود را جهت مقابله با حمله احتمالی عراق در اطراف سد فرات مستقر نمود.

درگیری دیگر دو کشور هنگامی بود که سد طبقه ساخته شد. ظرفیت ۱۱ میلیارد متر مکعبی مخزن آب و پروژه گاپ ترکیه جریان فرات به عراق را تا یک چهارم کاهش داد. صدام نیروهای نظامی تقویتی به مرز فرستاد و دو طرف (سوریه و عراق) دست به پاره‌ای قدرت‌نمایی‌ها و مانورها زدند.^(۱) با شروع جنگ عراق علیه ایران بر دامنه تضاد و تنازع دو کشور عراق و سوریه هم افزوده شد و جریان جنگ خلیج فارس در ۱۹۹۰ که در آن سوریه در کنار متحدین قرار داشت، مقوم این روند گردید و بر تیرگی روابط دو کشور بیش از پیش افزود. در حال حاضر نیز بهبود جدی و عمیقی در مناسبات دو کشور و توافقی در مورد موضوعات آبی مورد اختلاف آنان مشاهده نمی‌شود. یک مطلب قابل توجه دیگر این است که اگر چه دو کشور در مقابل ترکیه، متحد طبیعی یکدیگر به نظر می‌رسند اما علیرغم انتقاد مشترک آن‌ها از رویه ناصواب ترکیه، ترجیح می‌دهند که به توافقی جداگانه با آنکارا دست یابند.^(۲)

● نتیجه‌گیری:

همانگونه که دیدیم ترکیه به عنوان کشور سر منشاء رودهای دجله و فرات برای خود حاکمیتی تام بر این رودها قائل بوده و حاضر به شناسایی آن‌ها به عنوان رودهای بین‌المللی نیست. این کشور اگر چه در موضع‌گیری‌های رسمی خود به همکاری با کشورهای پایین دست رود - سوریه و عراق - اظهار تمایل می‌کند، اما عملاً در پی آن است تا با استعانت از این اهرم قدرتمند

1. John K. Cooley, op. cit, P. 12.

۲. محمد علی امامی، بررسی روابط سیاسی سوریه و عراق در دهه ۱۹۸۰، (تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۷۴)، ص ۱۵۴ به نقل از:

Jonathan Crusoe, "Iraq: a Profile, MEED, P. 103.

اقتصادی، سیادت دوران امپراطوری عثمانی را که در سایه شمشیر کسب و پاسداری می‌شد، با شیوه‌ای جدید و بدیع باز یابد. تبعیت از سیاست سدسازی‌های هر چه بیشتر و اجرای پروژه‌های عظیمی چون گاپ، خطوط لوله صلح و ماناواگات همگی در این راستا می‌باشند. کشورهای دیگر حوزه که نیازشان به این آب‌ها از ترکیه - که از منابع نسبتاً فراوانی برخوردار است - به مراتب بیشتر است.^(۱) اگر چه از وابسته ساختن نبض حیات سیاسی و اقتصادی خود به ترکیه سخت بیم دارند، اما عملاً مقهور ترکیه بوده و به شدت از طرح‌ها و برنامه‌های این کشور آسیب می‌پذیرند. عراق و سوریه در حال حاضر از نظر نظامی و سیاسی در وضعیتی نیستند که بتوانند در مقابل ترکیه بایستند. بنابر این ترکیه به فعالیت‌های هیدرولیکی خود همچنان ادامه می‌دهد و با سلاح همکاری‌های اقتصادی به اعتراض‌های دیپلماتیک پاسخ می‌دهد.

مادامی که مسائل امنیت مرزی و ناسیونالیزم کرد حل نشده است، می‌توان انتظار داشت که از آب علاوه بر کاربردهای اقتصادی آن، چون برگی برای چانه‌زنی سیاسی نیز استفاده شود. همچنین عمق منازعاتی که در بین کشورهای حوزه جریان دارد و موقعیت واضح برتری ترکیه از نظر نظامی، اقتصادی و سیاسی، امکان حصول هر گونه توافق سه جانبه‌ای را در مورد آب‌های این حوزه - لااقل در آینده نزدیک - منتفی می‌سازد. به همین دلیل به نظر می‌رسد که اوضاع بحرانی این حوزه همچنان تداوم یافته و حتی احتمالاً تشدید گردد.

۱. عراق در مقیاسی هر چند کمتر و کوچکتر از ترکیه از منابع آبی دیگری برخوردار است و می‌تواند با اتکاء به آن‌ها تا حدودی از وابستگی خود به آب فرات بکاهد. اما کشاورزی سوریه تقریباً به‌طور کامل متکی به جریان آب فرات است و از این حیث بسیار آسیب‌پذیرتر است.

حوزه رودهای فرات و دجله / ۱۳۵

شکل ۱-۴: حوزه رود فرات